

Косянчук Сергій Володимирович,
*кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу дидактики Інституту педагогіки
НАПН України,
м. Київ*

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті автор розглядає важливість аксіологічного підходу у процесі реалізації змісту освіти у старшій школі. Акцентуючи увагу на вікових особливостях здобувачів освіти, автор характеризує їхні мотиви, ціннісні пріоритети у навчанні та у процесі соціалізації, що сукупно сприяють становленню моральної особистості.

Ключові слова: *зміст освіти; старшокласники; ціннісні орієнтації; аксіологічний підхід.*

У всі часи перед людством поставало питання становлення моральної особистості. Гострота цього питання не зменшується і по сьогодні. Дитину з раннього віку привчають до певних етичних і моральних норм, тож її становлення залежить, передусім, від цінностей родини. Утім, перед школою постає питання не лише розвитку вже інтеріоризованих моральних цінностей, а й подальшого їх формування на компетентнісній основі, що є, за Законом України «Про освіту», «динамічною комбінацією знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність [5]».

Більш свідоме сприйняття імперативів, вироблених суспільства, проявляється саме у старшому шкільному віці, який охоплює, за визначеннями низки вчених, період розвитку дитини від 15 до 18 років. У віковій психології цей період прийнято вважати старшим підлітковим віком, за якого відбувається інтенсивне дозрівання, що є важливим аспектом психічного розвитку старшокласників. Тут провідне значення має процес розвитку мислення дітей. У цьому віці старшокласники прагнуть виявляти якнайбільше самостійності, що екстраполюється і на процес навчання, і на самонавчання. У

старшокласників інтенсивно розвиваються моральні якості. Відбувається формування характеру, за якого одні риси починають домінувати над іншими. Розгортається процес становлення світогляду; світобачення іноді стрімко трансформується. Основною рисою у старшому шкільному віці є особистісний розвиток. Водночас помітно розвивається самосвідомість. Самооцінка стає на ґрунт адекватного аналізу. З цих позицій відбувається оцінка і власної діяльності, і діяльності інших з найближчого та віртуального оточення.

Самооцінку старшокласників ми розглядаємо як особливий рівень розвитку самосвідомості. Цей розвиток визначає специфіку ставлення як до себе, так і до інших. «Уміння оцінити свої здібності, поставившись до цього критично, а також з огляду на вимоги навколишнього середовища, відіграє важливу роль у формуванні особистості, а отже, дає можливість визначати особистісний параметр розумової діяльності [6, с. 34]». Однак, складнощі становлення особистості підлітків позначаються на об'єктивності їхніх поглядів і переконань.

Саме у цей віковий період в учнів виробляється активна життєва позиція, усвідомленіше ставлення до вибору майбутньої професії, до самовизначення і самосвідомості, формується світогляд, зміцнюються навички навчально-пізнавальної діяльності т.ін. Старшокласники розуміють значення завдань, цілі і методи навчання, проявляють цікавість до самих себе, до свого мислення, до своїх переживань. Психологічний образ підлітків почасти поєднується з активністю і цілеспрямованістю думки, схильністю до міркування і логічних умовиводів, емоційною вразливістю (і навіть нестійкістю), зацікавленістю своїм майбутнім, оцінкою своєї придатності майбутній професії (про це свідчать емпіричні дані, здобуті нами під час досліджень, проведених у закладах загальної середньої освіти, що є експериментальними майданчиками відділу дидактики Інституту педагогіки НАПН України, у т.ч. і в Київській гімназії східних мов № 1). Мисленнєва, поведінкова та освітня діяльність старшокласників сприяє розвитку таких якостей, як спостережливість, вибірковість, критичність. Мотивація до навчання змінюється, трансформується і набуває для них життєвого смислу. Зростає роль і значення узагальнень та абстракцій у розумовій діяльності. Юнаки та дівчата розуміють загальне значення конкретних чинників, усвідомлюють, що конкретний психологічний конструкт (установка, стереотип і т.ін.) може бути не лише чинником впливу

на поведінку, а й індикатором загального стану середовища, у якому вони перебувають.

У цей віковий відтинок часу змінюється ставлення до оцінки та самооцінки, актуалізується потреба у самовизначенні, оцінці своїх здібностей і можливостей; починається процес визначення сенсу життя та свого місця в ньому. Оцінка стає значущішою для старшокласників за визначення своїх особистих якостей, ніж оцінка оточення. Самосвідомість старшокласників саме у такий спосіб досягає вищого стану, який проявляється у самоспостереженні, самооцінці, прагненні до самовдосконалення, самостійності, що актуалізує процеси самоосвіти і самовиховання [8, с. 34–35].

У 15–18-річному віці зростає необхідність у самоконтролі і самовихованні, у знаннях про свої здібності і можливості, способи їх реалізації; розвивається ініціатива і саморегуляція; мислення стає глибшим, повнішим, усебічнішим, абстрактнішим; видозмінюються умовно усталені прийоми розумової діяльності, коли старшокласник перебуває у стані ознайомлення з новими знаннями. Оволодіння вищими формами мислення потребує вироблення рис, пов'язаних з оперуванням ціннісно-смісловими категоріями, з розумінням важливості навчання; зростає прагнення застосувати продукти своєї розумової діяльності на практиці.

Справді, старшокласники швидко засвоюють наукові поняття, послуговуються ними у процесі розв'язання різноманітних завдань. Для них характерною є психологічна готовність і здатність до різноманітних видів учіння, схильність до експериментування, прагнення до самостійності й оригінальності мислення. У школярів цього віку збільшується прагнення пізнати сутність речей; учні часто занурюються у те, що лежить за межами шкільної програми. Старшокласники здатні до аксіологічних узагальнень, проявляють вибіркоче ставлення до інваріантного змісту; прагнуть самостійно навчатися або навіть демонструють небажання вчитися. У процесі вибору майбутньої професії в учнів зростає інтерес до трудової діяльності представників старшого покоління. Старший шкільний вік є сенситивним у формуванні світогляду, виробленні стратегії життя, визначенні життєвих планів, формуванні вміння творити власну долю, активно, відповідально та ефективно реалізувати громадянські права й обов'язки.

Водночас, із розвитком абстрактного й цілісного мислення в учнів старших класів відбувається перехід до вищих рівнів мов-

лення, виникає прагнення до його самовдосконалення, намагання зробити його виразнішим і точнішим. Старшокласники користуються комп'ютером, Інтернетом, різними гаджетами та ін., аналізують і зіставляють інформацію, здобуту з різних джерел.

У старшокласників помітно розвивається самоспостережливість, вміння аналізувати власну і чужу поведінку. Для них характерне поглиблене усвідомлення психологічних процесів. Помітно зростають сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Інтереси стають більш зрілими і водночас тривалішими, стійкішими, міцнішими. Розвиваються пізнавальні інтереси, зокрема – до самостійних видів освітньої діяльності.

Пізнавальна діяльність учнів у старших класах характеризується новими вміннями і розвиненими здібностями: засвоєння та оперування словниковим запасом; самоорганізація роботи з інформацією та виокремлення для себе нових ідей; застосування засвоєного матеріалу за нових умов; критичне мислення у процесі розв'язування складних проблеми; аналіз ситуацій, передбачення наслідків, оцінка процесів і їх результатів; застосування ідей на практиці і т.ін.

Отже, у старшому шкільному віці посилюється формування ціннісних орієнтацій учнів, виникає потреба в осмисленні здобутих знань, відбувається активний процес формування наукових понять. Старшокласники розмірковують про свою майбутню активну участь у суспільному житті, у створенні матеріальних і духовних цінностей, про майбутнє родинне життя, про свої трудові успіхи, подвиги, славу, про мандрівки тощо. Зміст їхніх мрій зумовлюється обставинами їхнього життя й діяльності, інтересами й домаганнями, які вже склались. Утім, так чи інакше вони як складові моменти «життєвих планів» на майбутнє чинять значний вплив на освітню діяльність старшокласників, на подальше формування їхніх інтересів, ідеалів і професійної спрямованості. Наявність таких уявлених життєвих перспектив є ознакою духовного зростання особистості. Яскравий образ того, ким хоче стати в майбутньому юнак чи дівчина, чого хоче досягти, впливає на їхню реальну діяльність, певною мірою спонукає їх до роботи над собою, стає чинником саморегуляції особистістю свого власного психічного розвитку [4, с. 233–234].

Під час навчання у цей період виникають нові мотиви професійного та життєвого самовизначення. Старшокласники, інтеріори-

зуючи систему цінностей, керуються планом свого індивідуального розвитку та соціальною значущістю життєвих цілей. Соціальні мотиви старшокласників стають більш диференційованими і дієвими, що зумовлює використання в освітньому процесі таких форм роботи: диспут, брифінг, відверта розмова, етичний тренінг, ділова зустріч, тестування, екологічний десант, турнір ораторів, моделювання рефлексійно-пізнавальних ситуацій, проект, благодійна акція, брейн-ринг, сократівська бесіда, телефон довіри, філософський стіл, складання індивідуальних програм саморозвитку, дебати, презентація, аукціон, вечір (поезії, пам'яті та інші), круглий стіл, прес-конференція, фоторепортаж, інтернет-форум, відкрита кафедра, творчий портрет, тематичний діалог, конкурс творчих робіт, поетична вітальня, самотестування.

З юнаками та дівчатами у цьому віці вже слід говорити про формування життєвих компетентностей – духовні закони; розуміння та реалізацію «Я-концепції» особистості; імунітет до асоціальних впливів; готовність до виконання різних соціальних ролей; уміння орієнтуватися та адаптуватися у складних життєвих ситуаціях; розв'язувати конфлікти на основі принципів толерантності та уникати їх; навички самопізнання, самовизначення, самореалізації, самовдосконалення, самоствердження, самооцінки; особисту культуру здоров'я [11, с. 6]. Словом, має відбуватися педагогічний діалог як інтеракція в освітньому процесі, що дає кожному партнерові можливість самовираження у спілкуванні [7]. «Через діалог урізноманітнюється, індивідуалізується мотивація учіння, скорочується шлях до розуміння і застосування учнями продуктивних способів навчальної діяльності (точки здивування, вузлики розуміння, осягнення істини тощо) [9, с. 159]», адже саме діалог є, як зазначають дослідники, способом реалізації смислу як нового буття, енергетичною інтерпретацією місця автора, спрямованістю на особистість [10, с. 82].

У процесі нашого дослідження було встановлено, що у предметних програмах не завжди чітко виокремлені вимоги до засвоєння знань з огляду на формування моральної особистості старшокласників. Тобто, не відображено основних ідей формування характеру дитини, що, на думку О. Вишневського, який усебічно розглядає системно-ціннісний підхід до визначення змісту виховання і розвитку, є конгломератом відповідних компонентів – «прагнень, волі, мислення, ціннісних орієнтацій і окремих прикмет людини [3,

с. 241]», тож, як зазначає автор, слід розвивати їх з орієнтацією на головну освітню мету. Саме тому «навчальний матеріал має містити рефлексійно-пізнавальні суперечності або створювати умови для їх виникнення за сприймання цього матеріалу учнями з певною підготовкою [2, с. 251]».

У процесі формування моральних цінностей старшокласників на уроках української мови можна запропонувати учням творироздуми на вибір. *10 клас*: «Людське життя – найвища цінність», «У кого немає в душі минулого, у того не може бути майбутнього», «Духовні потреби та ідеали мого «Я», «Мій друг – Інтернет», «Істинні та фальшиві цінності в житті людини», «Мова – найбільша цінність української нації», «Мій скорб – моє здоров'я», «Роль спілкування у нашому житті», «Захист Вітчизни-священний обов'язок». *11 клас*: «Збереження моральних цінностей», «Час не має влади над коханням», «Не за обличчя судить, а за душу», «Виключити з життя дружбу все одно, що позбавити світ сонячного світла (Цицерон)», «Чи потрібен захист рідній мові», «Кого я б назвав героєм України».

На уроках світової літератури. *10 клас*: «Істинні і фальшиві цінності Анни Кареніної», «Моральні цінності в романі «Портрет Доріана Грея» Оскара Уайльда», «Зневага людських цінностей у романі Чарльза Діккенса «Пригоди Олівера Твіста». *11 клас*: «Моральні цінності у драмі Генріка Ібсена «Ляльковий дім», «Роман Михайла Булгакова «Майстер і Маргарита» – вірець занепаду і піднесення духовних цінностей», «Антилюдські цінності у повісті Патріка Зюскінда «Запахи, або Історія одного вбивці».

Отже, оскільки система цінностей і якостей особистості старшокласника розвивається і виявляється через його власні ставлення, то відповідні ціннісні орієнтації мають формуватись у процесі навчання, суб'єктивно відображаючи цінності. Розглядаючи цінності як індивідуальні і суспільні явища, як взаємозумовлені процеси, як поведінкові детермінанти доцільно включати до змісту відповідних предметів комплекси завдань, розв'язання яких передбачає осмислення, переоцінку засвоєних цінностей, що узалежнені від індивідуального розвитку свідомості, особливостей перебігу процесів психоемоційної сфери особистості, від соціоекономічного розвитку тощо.

Водночас в освітньому процесі слід ураховувати: здобутки вітчизняних науковців, зокрема – з дидактики, лінгводидактики, осві-

тології; можливості використання перспективних для української освіти зарубіжних моделей із проекцією на національне підґрунтя; потребу в переорієнтуванні зміст освіти на життєві потреби особистості; пропорційність інваріантного й варіативного складників змісту; варіативність, індивідуальну та групову активність здобувачів освіти та їхні освітні траєкторії, ритм, потреби особистісного розвитку тощо [1].

Особливості формування моральної особистості старшокласника, щонайперше, лежать у площині емоційно-ціннісних переживань і ставлень. Отже, принципи навчання мають відповідати особистісно орієнтованій парадигмі освіти, де її здобувач є суб'єктом освітнього процесу, а гуманізаційно-гуманітарне тло забезпечуватиме становлення молодого людини як громадянина незалежної країни, готового жити і працювати в світі інформаційних та інформатизаційних перетворень. Розв'язання відповідних мотиваційно-аксеологічних проблем сприятиме становленню моральної особистості.

Список використаних джерел

1. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Українська мова у фокусі перспектив реформування старшої школи. *Молодь і ринок*. 2018. №4(159). С. 86–92. (doi: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2018.131492>).
2. Васьківська Г. О. *Формування системи знань про людину в учнів старшої школи: теорія і практика* : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 512 с.
3. Вишне夫斯基 О. *Теоретичні основи сучасної української педагогіки* : посіб. для студ. вищ. навч. закл. Дрогобич : Коло, 2006. 326 с. URL: http://tourlib.net/books_others/vyshnevsky.pdf
4. Вікова психологія / [за ред. дійс. чл. АПН СРСР Г. С. Костюка]. Київ : Рад. шк., 1976. URL: http://www.vvpc.com.ua/files/biblioteka/psih_sait/Pidrutsnyky/Kostjuk.doc
5. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
6. Косянчук С. В. Самооцінка як регуляторна функція у сфері риторичної діяльності. *Українська мова і література в школі*. 2009. № 4. С. 34–39.
7. *Педагогічна майстерність* : підруч. / [І. А. Зязюн, Л. В. Крамушенко, І. Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І. А. Зязюна]. 2-ге вид. допов. і переробл. Київ : Вища школа, 2004. 422 с.
8. Поспелов Н. Н., Поспелов И. Н. *Формирование мыслительных операций у старшеклассников*. Москва : Педагогика, 1989. 152 с.

9. Савченко О. Внесок загальної середньої освіти у підготовку особистості до навчання впродовж життя. *Безперервна професійна освіта в контексті європейської інтеграції: теорія, досвід, прогноз* : зб. наук. ст. методолог. семінару, м. Київ, 17 берез. 2010 р. У 2-х ч. / [за ред.

В. І. Лугового, Н. Г. Ничкало]. Київ : Педагогічна думка, 2010. Ч. 1. 206 с.

10. Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю : монографія / [авт. кол.: Г. В. Онкович, М. І. Бойченко, Н. М. Дем'яненко, З. Ф. Донець, В. Я. Карачун та ін.] / за заг. ред. Г. В. Онкович. Київ : Педагогічна думка, 2012. 336 с.

11. *Ціннісне ставлення до себе. Виховні заходи: 9–11 класи* / [упоряд.: Л. Шелестова, Н. Чиренко, Н. Чернякова]. Київ : Шкільний світ, 2013. 128 с.